

ЗМИЈАЊЕ И ЗМИЈАЊЦИ

Област Змијање (централни део Босанске крајине) заузима још од половине 16. века сав простор између крајишких река Врбаса на истоку и Сане на западу, планине Козаре на северу и Мркоњић-града и Кључа на југу.

На овом простору у средњем веку постојала је жупа Земљаник у саставу Доњих Крајева, доцније Крајине. Падом под турску власт 1528. на терену Земљаника настаје нахија Змијање са незнатно различитим границама. Њено име први пут се спомиње у турским пописним дефтерима 1541. Од најстаријих времена до данас Змијање је насељено Србима православне вере. Исламизација у овом крају никада није успела, нити имала присталица за све време отоманске управе. Становништво се од вајкада бавило сточарством, првенствено овчарством. Под Турцима Змијањци су уживали одређену аутономију на основу мартолошке службе и имали су статус филуриција. Периферијом Змијања је прошао познати путописац Бенедикт Курипеших и записао да овде „станује много мартолоса и овчара“. Унутар нахије Змијање управљали су домаћи кнезови. Први је кнез Ратко из половине 16. века са седиштем у Доњем Раткову, код Среденика, по коме је и Ратково добило своје име, највеће српско село у целој Босанској крајини. Из његове породице потичу сви Змијањски кнезови током турске владавине. Крај има богату епску традицију и свога јунака од Змијања Рајка који је опеван у народној песми овога краја.

1. УВОДНА РЕЧ

Поимање Змијања је неодвојиво од Кочићеве појаве у нашој књижевности. Овакво схватање условљено је и одређено сазнањем да је писац с планине и испод планине мотиве и градњу за своја дела црпео углавном из ужег и ширег завичаја, уводећи га тако први у нашу литературу и културу. Његовим подстицајем започело је интересовање за једну веома занимљиву и етнографски свежу област, која у последње време закупа пажњу све ширих научних истраживања уобличених у виду докторских дисертација и магистарских теза. Подстакнут од Цвијића, Кочић је у лето 1909. обавио почетна антропогеографска истраживања Змијања, која су са пуно воље наставили Милан Карановић, Владислав Скарић и други, али га он није „открио“ у смислу распрострањеног веровања код нас и на страни, него је само скренуо пажњу наше шире културне јавности на ову дотле мало познату област наше земље. Порекло имена и настанка овог краја сеже у далеку прошлост покривену сенкама тмине и неминовног људског заборавља. Отуда сазнање о потреби њеног осветљавања и успостављања историјског континуитета на развојној линији овог дела Босанске крајине, подгрева научну радозналост и упућује на одговарајући истраживачки посао.

2. ОТКУДА И ОТКАДА ЗМИЈАЊЕ?

Поуздано се зна да је Змијање у средњем веку било у саставу старе босанске жупе Земљаник, која се први пут помиње у Пријездиној повељи 1287, са селима у свом саставу (Павловци, Сутрашњица, Доња и Горња Кола, Рекавице, Крупа на Врбасу, Крмине, Агино Село, Бочац, Балвине, Подрашница, Шеховци, Дубичка Гора, Понор, Дубица, Ораховљани, Стражице, Мочиоци [Горње Ратково], Гомионица са Кмећанима, Павићи, Хазићи, Вилуси, Стражице, Ораховљани, Бронзани Мајдан, Борковићи и Бистрица), а последњи 1434. године у једном документу војводе Јурја, старешине области Доњи краји. Ова жупа је око 1287. представљала најсеверозападнији део средњовековне босанске државе и заузимала је простор од Врбаса, с једне, те Мајдана, Кмећана, Вилуса, Хазића,

Павића, Соколова на домак Сане, Стражица, Ораховљана и Поникви (Понора), са друге стране. Падом под турску владавину ових крајева (1528) већи део жупе Земљаник улази у састав новоосноване нахије Змијање, а мањи у суседне са њом граничне. Према неким историчарима, ова средњовековна жупска област се једноставно асимиловала у тек основану нахију. Веома је занимљиво подсетити да су се границе Земљаника проширивале и преко Врбаса и захватале села уз његову десну обалу од Милана Кнежине све до Рекавица (Баљвине, Бочац са околином, Апино село, Крмине и насеља Звечај). Змијање никад није излазило из међувода Сане и Врбаса па су границе средњовековне жупе којој је до њеног постајања прикључено, биле нешто шире. Извесне делове старог Змијања захватале су: Плива, Бањица и Сана, али је са највећим простором територије било укључено у Земљаник. Вредно је подсетити да су почетком ХИВ века у састав области Доњи краји, уз Земљаник, улазиле и жупе: врбањска, с десне стране Врбање и око њеног доњег тока, бањичка, уз горњи ток Сане до Кључа, пливска, с леве стране Врбаса и горњег тока Пливе са Јајцем, санска, средњи ток Сане према Козари, дубичка, с доње стране доњег тока Уне до Кнежице, врбаска, уз леву страну Врбаса према ушћу у Саву, са Бањом Луком, кобашка, десно од ушћа у Саву, глашка, са ослонцем на Врбашку низ Врбас од Мотика према Козари, мренска, долином Сане од Кључа према Мрену. Већина од њих постојале су у ХИИИ веку, неке су настале доцније, а дубичка је само привремено припадала Доњим крајима. Моћна породица Хрватинића „утврдила је своју власт над жупама и градовима Доњих крајева још под Шубићима и бан Стјефан је својим повељама само санкционисао постојеће стање и односе“.

Сви досадашњи испитивачи Змијања, историчари, етнологзи и антрополози, спорили су се и спотицали око неколико недовољно осветљених питања везаних за настанак и развој ове области, посебно њене распрострањености, старости, статуса становништва и мотива остварене аутономије у време турске владавине. Ослањања на путописна сазнања Курипешића и Хаџи Калфе показала су се сасвим непотпуна и мањкава, поготово при утврђивању времена насељавања, етничких промена, популације и осталих демографских особености краја и људи. Више јасноће у тумачењу поменутих спорних појава унели су резултати најновијих испитивања неких наших историчара овога периода, нарочито превођењем изворних пописних дефтера из ХВИ века и касније који се односе на Босанску крајину. За жаљење је што су неке од ових тврдњи остале без потпуније и свестраније разраде, или у виду претпоставки и отворених питања. Сасвим је извесно да ће савремена историографија, на основу доступних турских извора, дати одговоре на њих и тиме извршити своју научну и националну дужност и обавезу.

Змијање се први пут помиње у турским пописним дефтерима 1541. године као нахија са две варошице (Бочац и Крупа на Врбасу), двадесет и једним селом, са шест насељених мезри и једним читлуком. Ранија навођења имена подразумевају просторе области под другим административним обележјима. Савремени историчари овога периода указују на знатну стабилност насеља области, као и сачуване етничке и верске особености које су респектоване од освајача за све време турске владавине. Значајно је подсетити да исламизација није продрла у села нахије Змијање насељене у целисти српским становништвом. У највећем жеку њеног провођења у осталим деловима Босне и Херцеговине, у Гомионици се подиже православни манастир првобитно обележен локалитетом Заслужје, а у Бањици црква уз пуну сагласност домаће и централне османске управе. Осим права да остану у својој вери и подижу своје институције у којима ће је неговати и чувати, Змијањци су уживали и друге олакшице, о којима ћемо казати нешто више у оквиру аутономије области.

Ранији истраживачи Змијања оставили су веома различите податке о појави његовог имена и старости становништва. Милан Карановић и Владислав Окарић, после извесних полемичких објашњења, сагласни су да се Змијање први пут јавља у делу турског путописца из половине ХВИИ века Хаџи Калфе (Ћатиб Челебије) Румелија и Босна, у коме пише да се Осмијан налази дан хода од Бање Луке према југу. Шест година доцније Карановић је исправио обојицу да се назив истоимене нахије јавља раније (1587) у Вакуфнама бањалучке ферхадије у чијој даровној повељи је наведена као читлук. Ћиро Трухелка пише да је Змијање нашао на више места у турским списима под називом Змијан, указујући посебно на јајачки сицил из 1693. годшне. Занимљиво је да босански везир Мехмед-паша 28. новембра 1692. наређује свим кадилуцима да припреме товари коња са муницијом од „Травника до чардака Ситнице“. Један аустријски војни шпијун је пропутовао целом области почетком ХВИИИ века и у свом извештају записао да у њој живе само хришћани, осим у утврђењу Ситница, којим заповеда бег Чолаковић. Према неким историчарима, нахија Змијање је била у саставу кадилука Кобаш, као и Врховине, све док се није осамосталила 1540, док је по другима једно време припадала Омашком, или је бар овде било заједничко административно седиште, што се види из тужбе Змијањаца коју су половином септембра 1633. упутили кадији у Костајници против омашког

нахијског кнеза Буре због завођења незаконитог данка. Спор је окончан код бањалучког ћехаје, који је о њему добио и писмени извештај од костајничког кадије. За нас је овде посебно занимљива чињеница да Змијањци бране своја аутономна права и од свог сународника који је доспео и до угледног старешине у систему османске управе у овим нашим крајевима.

Порекло имена области Змијање такође заслужује пуну пажњу. Раније смо навели да се као нахија помиње први пут у турским пописним дефтерима 1514. године, а потом у Хаџи Калфином делу Румелија и Босна на више места обележена са Осмијан. Касније се јавља у многим изворима са додатном одредницом Кол-Змијање, чије значање одређује Кочић у свом познатом саборском говору о аграрном питању априла 1911. Није сувишно указати на семантичко и филолошко значење ових појмова. Помињани истраживачи Окарић, Карановић, Трухелка и други су у многим документима османског периода нашли речи зилш и зимија турског и арапског порекла са значењем хришћанин-поданик царевине. Турска реч зимет значи немуслимани из ње је изведено зими. Шире поимање може се тумачити у смислу пристајања уз некога и преузимања обавезе за безбедност онога који се приклања моћнијем. Тако се дошло до реда повлашћених хришћана у Турској Империји са одређеним војним обавезама. Како је Подрашница била зборно место везирских аскера који су се кретали царским друмом према Бањој Луци, били су потребни и домаћи иаоружани одреди који су чували пролазе кроз планине. Њих су сачињавали матролоси, о чијој служби је остало трајно сведочанство, место и село Стражице у подножју Кука на Бањици. У песми бега Капетановића - Љубушки Бој под Бањом Луком 1737. налазимо стихове:

Ко год може пушку подигнути
Нек све иде на цареву војску,
На зелено поље Подрашницу,
Онђе ћемо тертиб учинити,
Како ћемо на Влахе удрити...

Настанак имена Змијање уткано је у ткиво многих легенди које су тамо настале и сачувале се у усменој традицији краја и људи. Подстакнут од Кочића, М. Карановић је 1921. забележио казивање старца Стевана Благојевића из Горњег Раткова: „Кад су Турци освојили ове крајеве, тада је побегао краљ са грчке границе... Том приликом су му уграбили кћер и силовали. Чуо отац њено јаукање . . . запита шта јој би? Она рече: „Уједе ме змија.“ Одатле се, веле, прозвало Змијање.“ Подсетимо само на још једну, коју је забележио свештеник лисићке парохије Јово Лазичић са Мањаче: Последња грчка краљица прозвала је Кол-Змијање Змијањем овим речима: „Ала, Јелена, Јелена, ала ме је јутрос змија ујела!“

3. ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ ЗМИЈАЊА

Из досадашњег излагања се лако запажа да је Змијање настало као нахија на простору средњовековне жупе Земљаник, најпре у саставу костајничког, а потом бањалучког кадилука и санцака Босна. Хаџи Калфа, у већ поменутом делу, пише о удаљености ове области од кадијског административног седишта у Бањој Луци. Од половине ХВИ века па надаље Змијање је заузимао сав простор између Врбаса на истоку, Сане на западу, Козаре на северу и приближно Кључа и Мркоњића на југу. Позивајући се на турске списе В. Скорића тврди се да су села у подножјима планина Осмаче, Тисовца и Чемернице, Крмине, Агино Село и Бочац, припадала нахији Змијање, као и у предосманском периоду жупи Земљалшк. Није тешко приметити да су у питању насељени терени на десној страни реке Врбас који не припадају данашњем Змијању. Прворазредни извори, турски пописни дефтери из 1541, на чијим доказима историчар Милан Васић заснива своје тврдње, неоспорно потврђују да нахији Змијање, уз 21 село, шест насељених мезри и једног читлука, припадају и две вароши Бочац и Крупа на Врбасу.

Територија Змијања, која се до појаве Турака у основним оквирима подударала са простором средњовековне босанске жупе Земљаник, а касније, након коначног успостављања османске власти у овим крајевима са границама новоосноване истоимене нахије, нешто је ужа од Кочићеве коју је обележио према живој народној традицији од старца из Горњег Раткова Милића Вујиновића. У његовој визији цело географско подручје смештено између најзначајнијих крајишких планина: Димитора, Лисине и Млиништа на југу, Козаре на северу, Осмаче, Тисовца и Чемернице на истоку и горњим током Сане на западу, од извора до споја са притоком Гомионицом, па и по поимању сваког другог планинца, јесте старо Змијање, од Косова, а и после њега. Исти јунак ће, одмах затим, обележити и уже границе области, називајући је, у своје и Кочићево име, најближом одредницом: „Ми, тежаци, кад овако између се поведемо еглен, кажемо да су сва села од Кадине Воде до Чађавице, Змијање, срце Змијања старинско.“ Милић Вујиновић одређује уже поимање области, за разлику од

раније испољеног ширег које је у основи подударно са босанском старом жупом и постосманском нахијом. Одмах се запажа да је из потоњег ограничења искључена Подрашница, која је и у турско време припадала касније основаној нахији Тријебово. Исто тако је уочљиво да ни Кочић у време рада на антропогеографском испитивању Змијања по Цвијићевој методи у лето 1909. није био сасвим сигуран у границе области према иародној традицији, што се речито види из писма познатом историчару Ферди Шишићу 7. маја 1909, у коме му између осталог поставља цео низ питања: „Да ли се Ратково тако и у своје вријеме звало? Да ли Вам је шта о Раткову познато из турског времена? Да ли има о њему нешто забиљежено у старим споменицима? Да то није стара жупа Баница?“ Надаље му саопштава и своја сазнања: „То је данас једно велико село са двије православне парохије: Доње и Горње Ратково. Под Турцима, ово је село имало неку своју засебну управу, као Шаренци у Херцеговини, село Тимар у приједорском котару. Имало је своју земљу коју је са силним жртвама у крви од Турака очувало до дана данашњег, а Тимар је изгубио....“

Као што видимо, шире и уже поимање Змијања одржало се од најстаријих времена до наших дана, у историјским изворима, литератури и народном усменом предању готово поједнако. Отуда је неосновано занемаривати ову реалност, а још мање је допустиво сводити овај териториј на неколико планинских села „са локалним центрима у Стричићима и Ситници“. У неким нашим енциклопедијама може се погрешно прочитати упропашћена паушална одредница према којој је „данашње Змијање ограничено на неколико села у подручју планине Мањаче.“⁴ Нужно је подсетити да је више савремених теренских испитивања потврдило стварно стање према коме становници села: Раткова Горњег и Доњег, Дујаковаца, Стричића, Луића, Локвара, Стублова, Дубице, Стражица, Ситнице, Горњег и Доњег Соколова, Павића, Горњег и Доњег Хазића, Вилуса, Радманића и Мелине са Гомионом, сматрају да су Змијањци и осећају се тако при изражавању својих завичајних расположења. Ваља напоменути да житељи пограничних села области обележавају и нешто удаљеније суседе изван наведених илсхшл именом. Тако људи у долини Сане називају Змијањцима и Љубинце, иако се они тако не осећају. Данашње Змијање је административно подељено између четири општине: Бање Луке, Санског Моста, Мркоњића и Кључа, и обухвата села и насеља: Ратково Горње и Доње, Дујаковце, Локваре, Лусиће, Стричиће, Соколово Горње и Доње, Ситницу, Стражице, Дубицу, Стублове, Чађевицу, Павиће, Радманиће, Шљивно, Хазиће, Вилусе, Добрњу, Кадину Воду и представљају централни део области.

Својом рељефном конфигурацијом Змијање представља овећу доловиту и брежуљасту висораван, настањену по разбацаним селима, са благим нагињањем и постепеним спуштањем од југоистока према северозападу. Њена релативна надморска висина је између 700 и 800 метара, изузимајући највише планинске врхунце Луњевца, Мањаче, Батаруше, Грчке градине и Водичког врха, који су далеко виши. У смислу Цвијићевих одређења, географском положају и етнографско-антрополошким особеностима, област припада динарској зони. У њој се осећао знатан пораст становништва све до почетка другог светског рата, када је нагло смањен и надаље успорен. По свршетку рата настало је опадање које је последњих деценија нагло убрзано процесом иселавања у друге крајеве земље.

Сведоци смо једне појаве која мора да забрињава, не толико због смањивања броја становништва колико због потпуног иселавања Добрње, Радманића, Шљивна и Вилуса.

„Болно је свако премештање из завичајног у други крај. Као ишчупана и пресађена биљка, и човек мора одболовати прилагођавање другој средини. Непосредни одлазак у далеке области праћен је чежњом. Чак су такву кућу сматрали и изгубљеном. Исељавање је било праћено жалбом као да је исељеник умро. Оваквом испраћају који је личио на погребни призор, присуствовао сам као дете.“

4. ЗМИЈАЊЕ У СВЕТЛУ ТРАДИЦИЈЕ И ИСТОРИЈЕ

Ратково је највеће село Змијања и мезре Обровац, како то пише у турским пописним дефтерима из 1541. године. Тек нешто касније централно село Змијања добиће име по своме заслужном кнезу који ће за своју постојбину изабрати Среденик, питому увалу коју затварају стрме косе околних висова, вековима натапану кристално бистром речицом Бањицом. Ово скровито место је тако постало и остало седиште и пребивалиште свих змијањских кнезова из наследне породице Кнежевића. Прааво је задовољство посматрати тихи зелени пропланак у летње сунчане дане и послушквати заносни шум Среденика, који „стотинама година вратоломно скаче и натапа овај јединствени кутак природне лепате.“ После Ратка кнезовао је његов син Вук, који се помиње у поменутиим дефтерима исте годионе, затим цела плејада наследних кнезова из те лозе: Обрад, Грујица, Вукобрад, Марко, Васиљ, Раде, Стојан, Васо, Раде и Благоје. Као што се види, кнез Ратко је истријска личност из половине ХВИ века који има и одређене заслуге у успостављању аутономије области.

У народном предању овога краја живи веома поучна легенда о постанку села Раткова на простору Бањице, у којој је 1541. турским пописом забележен кнез Вук. Његов отац Ратко је имао у најму неког

Хусу, који му је чувао говеда око Среденика и уживао сву пажњу свог господара. Бојећи се казне због држања најамника царске вере, Ратко Хусу опреми и пошаље у свет за бољим хлебом. Послужи га срећа и временом постане везир, наиђе са војском у Подрашницу, смести се у чардак Ситницу и позове кнеза Ратка да му испуни сваку жељу. Овај затражи дозволу да сагради цркву и бурунџију за успостављање граница села и кнежине на простору који облети коњем од изласка до заласка сунца. Хусеин-паша му дозволи и он крене сутрадан у свитање са ситнице преко Допропоља, Бунарева, низ данашње Ратковачко поље, заобиђе Грчку градину, спусти се низ Корита, захвати Соколово, дојаше до планине Мулежа, заобиђе Љубине надомак Кључа, пређе Бањицу и близу Ситнице угине му коњ од умора пре него је затворио кружни пут. Ратко се досети, скочи на ноге, зграби камен и тај преостали део пута пребаци говорећи: „И ово је моје!“ Тако је настало највеће змијањско и крајишко село које носи ме свога кнеза који му је одредио границе. Ратково се простире по дужини двадесетак километара, од Грчке градине до Љубина, а у ширину око десетак, од подножја Превије до Светигоре и Воганца. Уз кнежину Ратко је добио мезру Обровац да ракију пече, Тимар да кобиле ждреби и право да у Лијевче-пољу овце јањи. Од тада је започела једна дуга и велика чобанска традиција на Змијању која траје све до наших дана. Пишући о јањилима и пландиштима Константин Хиречек у овој Историји Срба каже: „Право пролаза за стада код измене летњих и зимских пашњака било је, исто онако као у читавој Европи, регулисано старим обичајима; оно се старосрпски звало прогон.“ Кочић је у лето 1909. забележио народно казивање у виду легенде која се вековима одржала у овом крају: „На Змијању је судио од Змијања Рајко. Зар ти то не знаш?“ — зачуди се Милић. — „То зна у нас и мало дијете. Он је водио Змијанце и на Косово.“ Исти притповедач даље казује како се војвода Рајко одазвао познатом кнежевом позиву из народне песме, сакупио 12.000 Змијањаца, повео их, срео се на путу са Троглав Арапином, приметну кавгу и закаснио на кнежеву вечеру. Стари Милић Вујиновић је навео и стихове из народне песме која је опевала овај сусрет Змијањаца са Турцима:

Кад дођоше на воду Марицу,
Ал' повика Троглав Арапине:
„Курвин сине, од Змијања Рајко,
Зар ћеш проћи, провест Змијањце,
Брез јуначке посјечене главе
И брез српске проливане крвце?“

Одмах ваља подсетити да је војвода од Змијања Рајко изразито легендарна личност какве су имали и други српски крајеви који су сачували богату епску традицију. Отуда се и његово управљање облашћу везује за предкосовско и косовско време. Стари Милић и каже своме сабеседнику да су границе о којима говори предкосовског Змијања. Ретки су наши крајеви у којима је косовска традиција тако јака у легендама и епским десетерачким гусларским песмама. У њој нема ни помена о постојању средњовековне босанске државе која је у свести Крајишника остала само као један географски појам на нашим просторима. И ово сазнање говори о старости краја и људи. Епска народна песма овога краја казује да је кнез Лазар за вечером упитао присутне војводе:

„Мили боже, на свему ти хвала,
Што нам нема од Змијања Рајка?“

Одговор даје Милош Обилић, помало у шаљивом тону:

„Родила је змијањска ракија,
Рајко пије змијањску ракију.“

Наведене стихове „само мало друкчије“, налазимо у Вуковом Српском речнику:

„А нема нам са Змијања Рајка
пуно му је змијањске ракије...“

Према причању осамдесетогодишњег Благоја Кнежевића из Бањице, Рајко је нашао кнеза Лазара у султановом шатору и тражио од њега да га ослободи клетве због закашњења у бој:
„Хајде, Рајко, ни на теби не остала клетва!“

Потомак кнежевске породице навео је стихове:

Нити свану, нити сунце грану,
Ал' повика од Змијања Рајко:
Добро јутро, славни цар Лазаре!

Као што се види, војвода од Змијања Рајко живи поједнако у народним легендама и песмама овога краја. Кочић је 1909. забележио две епске песме од Миле Попадића из горњег Раткова Рајко од Змијања и Краљевић Марко и Од Змијања Рајко и Вулић Барјактар и објавио их у Босанској вили исте године. Чинило му се да код Вука нема песама у којима су опевани подвизи јунака наше косовске епске традиције на Змијању. У две песме које су забележили Вук Врчевић и Ћ. Срда, Котарци и Турци и Женидба Марка Краљевића, опoетизовани су мегдани које води са Турцима Рајко од Змијања у друштву побратима Милоша Обилића, Марка Краљевића, Реље од Пазара, Стојана и Илије Јанковића. Колико је овај легендарни јунак присутан у духовном наслеђу Змијања види се и из жеље међуратних песника да оживе његов лик и у уметничком стваралаштву. Исаије Митровић га са пијететом евоцира и осавремењује:

Ја какав је Рајко од Змијања,
Пламно око не опева песма,
Брци су му два жута повесма,
На глави му мрко јагње сања.
На њему је хрка-стамболија,
Под њом прслук од жежена злата,
Алем копча испод бела врата,
И о бедри сабља кривошија.
Мушка снага пуца од једрине,
Тврђе су му груди од нацака,
Њему пише паша од Санџака:
„Да ми дадеш кључе од Крајине!“
Одговара Рајко од Змијања:
„Не дају се кључи од Крајине,
Док не скрве три сабље пашине,
И црн курјак не завије с пања!“
Тако, кнеже, и оче и мајко,
Кличу сложено љути Крајишници,
Планином се разлеглоше крици:
„Та један је од Змијања Рајко“

Оставимо нашег легендарног витеза, који је као и многи други из косовске епопеје остао без свог историјског идентитета, и вратимо се виђењу старца Милића Вујиновића положаја Змијањаца по повратку са Косова и надаље:

„Виђеше Турци да не могу изаћи на крај са Змијањцима, а и Змијањци се, опет, уморише од дугог и непрекидног војевања, па се погодише да чувају у Стражицама стражу и да помало војују с Турцима кад би на кога пошли. Султан им даде верман колик мутап са златном царском туром да је његова земља, да не плаћају ни цару арача ни попу колача, да могу остати у својој вјери и носити оружје... Кнезу Ратку, а неки веле кнезу Обраду, јер Ратко бијаше умро, дана је суданија на Змијању. Осим тога, дао је султан кнезу Тимар да кобиле ждријеби, Обровац да плоске налијева. Лијевче да овце јањи и златну сабљу. Кнез је судио и заповиједа. Он се слушао у свачем.“

Није тешко приметити да усмено предање Милића Вујиновића садржи доста елемената историјске истине. Ту је Ратко који се са сином Вуком помиње у турским дефтерима 1541. године, последњи као кнез села Бањице и мезре Обровац. Из истих извора сазнајемо да је терен данашњег Тимара, заједно са Мелином и Залужјем, припадао нахији Змијање. Бројне легенде овога краја тумаче и постанак неких насеља и села ужег и ширег Змијања. Тако је за име Ситнице на главном друму који из Бања Луке води преко планине за Мркоњић и Кључ, Милан Карановић 1927. забележио занимљиво казивање: „Неки паша пролазећи с војском заноћи на овој главици. Када му донесоше добре воде, допаде му се место и вода и запита кавазе: „Који од вас жели да га овде наместим да могу, кад ме пут нанесе, коња ођахати и коначити на овом лепом месту?“ Каваз Чолак са косовске Ситнице као да једва дочека, јави се и ту оста. Због тога што је из Ситнице са Косова, прозову врело и насеље Ситница.“ Традиција каже да су суданију на Змијању, после војевања кнеза Вукобрада са Стојаном Јанковићем, који је са својим четама походио Змијање, преко Сане упадао и у Соколово, сусретао се и са Радман-агом ситничким, преузеле аге-Ситнице које су у народном предању остале и по добру запамћане. Домаћи феудалци су често проводили насиље и преко њих. Стари Милић Вујиновић прича Кочићу: „Некад су аге-Ситнице судиле, па су им Џинићи отели суданију, а од Џинића Дујмишић. Али опет је сваки везир вјеровало ријечи ага-Ситница. Зато су се њи' Дујмишићи и прибојавали колико-толико.“

Сасвим је извесно да историјско и легендарно у прошлости Змијања није лако получити и јасно разграничити, поред осталог, и због знатне подударности ових токова.

5. ОКО АУТОНОМИЈЕ ЗМИЈАЊА

Одмах после дефинитивног успостављања турске власти у овим крајевима, након пада градова и утврђења у долини Врбаса 1528. године, основана је нахија Змијање на терену раније жупе Земљаник. Само две године касније Курипеших је запазио у Соколову и околини много мартолоса и овчара, свакако од домаћег становништва. Турским пописом 1541. установљено је да овој нахији припадају села и насеља: Бањица, Вучај са Гомионицом, Шљивик, Омашка са мезром Кочић, Козара Селиште код Омашке, Добрња, Понор, Мало Змијање, Омашко Селиште, Љиљановац, мезра Обровац, тврђава Крупа на Врбасу, мезра Залужје (касније манастир Гомионица са два калуђера Андријом и Гаврилом Радојем), мезра Добрац, Горње Тријебово, Клоке, Мочиоци, Језерача, Горњи Понор звани Пониква, Горња и Доња Планица, Доње Тријебово, мезра Старо Село, Средње Тријебово, варош и тврђава Бочац, Горња Шљиварица, Доња Клока, Горње и Доње Ратково са другим именом Стражице, Горња Клока. Двадесетак година касније Змијању су додељена и нова села и насеља: Селиште, Доброгоста, Соколово, Козица, Бистрица, Ораховљани, варош Звечај, мезре Градачац, Вусочић, Љешак, Љубачево, Рекавице, Црљени код Саколова Гнезда, који су у старом дефтеру уписани у нахији Бањица, која је у предосманском периоду била такође гранична жупа Земљаника, у почетку се водила као нахија и припојен Змијању. За становнике Раткова пише да су Власи, као и у долини Сане што значи Срби, јер их и Курипеших потпуно изједначава. Становници целе области имају статус филуриција чија је филурија 1541. и 1563. износила око 150 акчи. Из свих извора сазнајемо да су нахије ближе граници плаћале 120 акчи, што је такође један вид повластица о којима ћемо још нешто написати касније. Веће привилегије сведоче и о више унутрашње нахијске самоуправе и чвршће друштвене структуре. Повољнији положај граничара долазио је и од бојазни да не пребегну и не потраже уточиште код суседних аустријских или млетачких господара.

Змијањском нахијом су управљали домаћи људи, кнезови и примићури. Аутономија се надаље огледала у непостојању тимарског система, слободи људи коју није имала раја у другам деловима освојене земље, праву на своју веру и домаће свештенство које су освајачи и награђивали за његову службу народу. Утицај цркве на чување националног индивидуалитета је веома значајан и неоспоран. Крајем ХВИ века јавља се на месту некадашњег манастира Залужје у селу Кмећанима Гомионица, према истоименој речици, уз чије подизање традиција веже кнеза Обрада. Становништво области је било искључено из постојећег пореског система. Аутономија је истрајно брањена и због тога што исламизација није успела; тамо где јесте, нестало је личне слободе и основних етничких права. Извори указују на слогу и чврсту повезаност свих домаћих снага на које је турска управа морала рачунати и са њима налазити заједнички језик у решавању ових виталних питања освојене области. Историчари посебно истичу изузетну стабилност села и насеља какву није имала ниједна друга нахија Босанске крајине у XVI веку. Пораст броја домаћинстава од 350 ка 415 у току више од двадесет година резултат је природног прираштаја становништва, а не досељавања са стране. Тако је Змијање, пород Старог Влаха и Неготинске крајине, једино на овим просторима одржало филурицијске повластице и после њиховог укидања у другим областима освојеним од Турака.

Ваља имати у виду и повластице које су проистикале из мартолошке службе Змијањаца и знатно доприносиле свеукупној аутономији нахије. Овај вид односа између освајача и освојених потврдиле су поједнако наша историографија и богата традиција краја и људи. Као ретко који покорени крајеви, добили су и право на своје баштине, али су били дужни помало и ратовати када су то захтевали општи интереси завојевача. Стојан Новаковић је зналачки оценио ову појаву: „Од старине је био обичај да је баштина дужна војевати. Када су Турци, у почетку, изузетно од овог општег поступања, хтели на извесним местима и из нарочитих разлога да потврде баштину, они су то учинили у намери да за своју употребу задрже за баштину везане раније услуге где им се то свидело.“ Полазећи од наведене Новаковићаве тврдње, Кочић је у Босанском сабору с правом истицао да су се змијањски мартолоси, које освајачи нису могли лако покорити, погодили са новим господарима да чувају друмове куд пролази војска и помало војују." У наведеном делу Стојана Новаковића Турско Царство пред српски устанак налазимо многе аутономне области, посебно Неготинску крајину, која је припадала султановим кћерима и тако била заштићена од освајачке самовоље. Овом кнежином владали су наследни кнезови Карапанцићи, као Змијањем Кнежевићи. Сачувала је свој слободни статус све до Карађорђевог устанка и њен последњи кнез Миша из наведене породице био је и војвода поречки. Традиција казује да су Змијањци, у духу поменуте погодбе са Турцима, учествовали у освајању Бихаћа 1592. године. Од 70 мартолоса које је предводио кнез Обрад погинуло је 12 и сви су сахрањени

код села Рипча, где им се још распознају надгробни крстови. У Бишће је први упао четовођа Ситвук Бабић, заповедник кнежеве страже над Бањицом на месту које по томе и данас носи име Стражице. У турским пописним дефтерима из 1541. ово име је синоним за Доње и Горње Ратково, које је углавном и давало мартоLOSE. Једанаест година раније Куипеша пише да их је ту у долини Сане и око Соколова видео много заједно са овчарима. Кад се тврди да се на основу наведених података „не може доказати ништа што се тиче порекла становништва у овом делу Босне, због тога што су мартоЛОСИ као војни ред установљен пуних стотину година раније“ губи се из вида веома одмерено мишљење наведеног историчара према коме се на овом простору још у време „Јајачке бановине спомињу мартоЛОСИ, по свему судећи из редова домаћег становништва, у огарској служби.“ Одакле би иначе били ови људи са својим сталним занимањем о којима пише Курипеша и говори М. Васић на основу изворних историјских докумената?!

6. О СТАРОСЕДЕЛАШТВУ ЗМИЈАЊАЦА

Без обзира што постоје докази о насељености ових крајева дамаћим становништвом и у предосманско време, наше је мишљење да су његову основну масу освајачи тамо затекли. У том смислу подразумевамо и староседелачки статус Змијањаца. Чињеница да Раткова нема под данашњим именом у Пријездиној повељи из 1287. године нимало не оспорава назначену тврдњу и због тога што се подручје овог села појављује у овом документу под именом Мочиоца и Стражица. Подсетимо да је суседна Бањица представљала средиште будућег највећег села области, средњовековну жупу којој је припадао Кључ, а у првим годинама османске управе нахију која је прикључена Змијању. Као што се види, била је, заједно са Доњим Ратковом, изван Земљаника и није поменута у Пријездиној повељи. Али, у њој су Мочиоци, који су изједначавани са Горњим Ратковом и заједно са селима ове области: Доња и Горња Кола, Сутрашњица, Рекавице, Крупа на Врбасу, Крмине, Агино Село, Бочац, Балвине, Шеховци, Дубичка Гора, Понор, Дубица, Стражице, Соколово, Павићи, Хазићи, Вучај, Гомионица (као име речице), Бистрица и Чокори наведени у овој познатој повељи. М. Карановић верује у Талоцијеву претпоставку према којој су обе жупе на северозападу средњовековне босанске државе у саставу области Доњи краји, Земљаник и Баница, биле крунска, породична добра војводе Пријезде. И као што лична имена и презимена из турских пописних дефтера потврђују верски и национални састав Змијања, исто тако називи села и насеља из Пријездине повеље и наведених османских докумената говоре и о њиховој старини, јер су се до данас сачували у неизмењеном облику. Сагледани у овом светлу, подаци Хаџи Калфе и Бенедикта Курипеша су такође веома драгоцени и као такви апсолутно неоспорни. Сви истраживачи ове области су запазили снажно присуство косовске традиције и нестајање било каквих трагова о постојању старе средњовековне босанске државе која је била сва изнутра трула; ниједна балканска земља није пала брже и срамније под турску власт. Крешевљаковићева истраживања су потврдила предајна казивања да на древном друму који је повезивао Мркоњић и Кључ са Бањом Луком није било турских ханова; држали су их домаћи Срби, о чему сведоче њихови данашњи потомци по којима се и зову: Кочићев, Давидов, Костићев, Кнежевићев и Петровићев хан. Насеље Ситница на истој комуникацији, између Чађавице и Мочиоца, представљало је једно утврђење у непосредној близини мартоЛОСА у Стражицама.

Заповедник кнежеве страже, по казивању достојанственог и ненаметљивог Ратковчанина Милића Вујиновића, који много зна о прошлости својих далеких предака и све то прича смирено и неразметљиво, Ситвук Бабић је доиста изузетна мушка појава која би, да је опевана у нашој епској десетерачкој песми, заузела место уз Милоша, Страхињу и Марка. Ево како га читаоцу дочарава поменути тумач народних предања: „Кад се помоли Ситвук од Крагујевце — јадна мајко — сав се крши у срми и под пусатом .., а за њим штекти и пишти седамдесеторо вижлади!“ Био је наочит и храбар „врлетан човјек — једна газија“. Држао је седам жена од седам закона. Предводио је змијањске мартоЛОСЕ на Бишћу које Турци нису могли заузети без њихове помоћи. О томе сведочи и народна песма чије стихове је забележио Кочић 1909. у Раткову:

Да зна царе, као што не знаде,
Он би лако освојио Бишће.

Борилачка породична традиција је настављена: далеки потомак крајшики војвода Голуб Бабић је учествовао најпре у дољанској буни 1858. и свим другим против Турака и Мађара све до израстања у једног од најбољих устаничких команданата у Црним потоцима 1875—76. године. Отуда су многе повластице Змијањцима долазиле и од мартоЛОСИЈЕ њихових предака, о чему има доста доказа у најновијим истраживањима наших историчара.

Као што смо раније помињали, Курипаша је овде уз реку Сану, у Соколову и околини, запазио и мноштво овчара још 1530. Традиција са разлогом казује да је султан змијањским кнезовима својим

царским ферманом додељивао Тимаре и Лијевче поље за јањило оваца. Ови планински баштинници живели су од млека, сира, кајмака и вуне, уз нешто мршаве ратарске производње, силазећи сваког пролећа на испашу оваца и јагањаца у доње крајеве до Саве и Посавине. Мартолошки и чобански стил живота знатно је утицао на развијање и формирање осећања личне слободе код ових људи који са поносом истичу да се „Змијање никад није турчило, као ни Црна Гора“. Сасвим је извесно да ове крајеве због неплодности и врлетности султан иије делио на спахилуке, него их је задржао као царске хасове. Имајући у виду све сличне покорене области, Константин Јиречак у својој Историји Срба пише да су њихови насељеници „сви без изузетка, првобитно били, по свој прилици, непосредни поданици владара.“ Кочићева тврдња у Босанском сабору 1911. да је „сва освојена земља постала неограничена својина султанова“, којом је располагао по својој жељи, и да је то „основно начело муслиманског права“, веома је блиска Јиречековом тумачењу.

Целокупно сточарство становништво, за разлику од жупских тежака, још и пре Турака називано је Власима па их тако именују сви помињани путописци и извори, подразумевајући под тим именом искључиво Србе. Они су насељавали нахије: Змијање, Тријебово и врховину и имали су статус сточара баштинника који плаћају само порез на испашу за овце. За Змијање је 1633. износио 480 акчи и повећаван је у односу на раније стање начином прикупљања у коме је испољавано нешто од познатог оријенталног јавашлука. Вијалетски тефдердар није имао посебне и сталне службенике за овај посао него је то поверавао домаћим кнезовима, или најимућнијим људима у нахијама уз одређену накнаду, а ови су слали своје повериоце који су на сваку баштину наметали још по двадесет акчи на име кулцилука, поклона, сарафије и ресидије, због чега су Змијањци водили парницу са омашким кнезом Буром. Централна османска управа имала је својих разлога да штити сточаре од појава самовоље, а још више оправдања за ослобађање мартолоса од многих државних данака због чије се војне службе нахије ових области редовно изузимају од давања поменутих пореза у царским и везирским одредбама. И за разлику од равничарских жупаких ратара, планински сточари су били уистину слободни људи и овде и у другим крајевима. К. Јиречек сасвим оправдано наглашава да су „пастири свагда више очували личну слободу и слободу кретања, док су тежаци све више везивани били за земљу“.

Положају и статусу змијањског становништва потребно је посветити још пажње и простора због тога што је ово питање у најоштријој форми постављено на дневни ред Босанског сабора 1911. владином законском основом о добровољном или факултативном откупу кметова. Кочић се снажно супротставио решавању феудалних односа у Босни (посебно у Крајини, у којој су кметско-агински односи довели и до масовних побуна годину дана раније) на основу тезе заједничког министра барона Стевана Буријана коју је заступао у бечким делегацијама о змијањском становништву као досељеничком које има права на своје земље узурпиране од бегова. Подржан од неколико режимских историчара, он је решавање егзистенцијалног питања најпотпаченијег и истовремено, најбројнијег народа у Босни и Херцеговини условио досељеничким или староседелачким статусом, нарочито у Босанској крајини, у којој су српски кметови били најугроженији. Револтиран таквим званичним гледиштем и огорчен држањем представника беговата и вирилних посланика, Кочић је у одбору изложио историјски преглед свеукупних друштвених и аграрних односа на Змијању и закључио категоричким тврђењем:

„То нису досељеници са каравлашких брда него прави старосједиоци. У рјешавању аграрних питања не сије и не може у паметних људи да игра улогу овај досељенички или старосједилачки моменат. Али ако и ово узмемо у обзир, свакако има више права онај који се селио из околине Призрена, Скопља, Новог Пазара, Херцеговине старе Србије, него онај који је дошао из Багдада, Дијарберкида, Анада или Шама.“

Кочић је испољио дух толеранције, допустио могућност насељавања једног дела области у време најезде ратоборних Османлија, са неједнаким правима оних који су дошли да узурпирају туђе из средње Азије и других који су се с болом у души повлачили испред насиља из старе Србије и Херцеговине. Своје тврдње је засновао у солидно извученој историјској и правној литератури, као и резултатима двомесечног истраживачког рада на Змијању по методу Јована Цвијића. Готово у исто време Јевто Дедијер објављује своју расправу о пореклу босанско-херцеговачког становништва у којој осветљава спорно питање: „Под старинцима разумијемо становништво које се сматра најстарије у једној области, и за које не памти нико одакле су се доселили ... сви су православне вјере.“ Међу старинце Дедијер сврстава апсолутну већину Змијањаца, док се мањи део доселио из Херцеговине, Старе Србије, Црне Горе и Лике.

„Православну вјеру задржаше становници планинских и непроходних области које су биле далеко од вароши и великих земаљских путева... Православни имају искључиво карактер планинског рода. То су

расе које се множе у много већој мјери него суседни народи. Планина даје мало хране, много ђеце и доста здравља.“

И појава чобанских миграција у Херцеговини, коју је десет година марљиво изучавао по познатој Цвијићевој методологији, једног региона и изван њега, у пуном је складу са вековним номадским животом змијањских овчара.

Својим историјским и етнографским испитивањима овога краја и упоређивањем усмених предања са документарним изворима који су му били доступни, Скарић је учинио видан напредак у односу на дотле забележену традицију. Признајући да је раније „био скептич према народним сјећањима о Змијању“ као и свим сличним према њима која сежу у далеку прошлост, али се разуверио кад је сазнао за документоване историјске податке па их сравнио са народним сећањима у Кочићевом Змијању и нашао да се подудару са историјским чињеницама. Ова околност га је и подстакла на писање текста Жупа Земљани и стара нахија Змијање. Скарић тврди да су Ратковчани неоспорно староседеоци са извесним бројем досељеника са Косова из пред турског периода у овој области који су отуда донели имена за неколико насеља и места. „Није немогуће да су пореклом са Косоха од планине Голеша“ две породице из Тимара које имају тамо своје презимењаке у селу Пискању код Ибра. Истим упоредним поступком могу се објаснити косовска имена на Змијању: Чађавица, Ситница, Бањица, Голеш, Звечај, Вучај и друга — готово сва позната још од половине ХВИ века. За осветљавање односа турске управе према Змијању веома је карактеристична једна наредба босанског везира Мехмед-паше издата половином 1693. године кадилуцима у Јајцу и Језеру о намерама задарског генерала да од Книна „упадне у Босну и узбуни нахију Змијање“ истовремено са аустријском војном акцијом на Бању Луку са севера са циљем да угрози ову област. Оволику везиру бригу за нахију, која се простирала на север од Кључа до Бање Луке, нису условљавали само стратешки интереси Отоманског Царства. У свеукупном збиру освајачких мотива ваља имати у виду улогу домаћих мартолоса, сеоских и нахијских кнезова, нарочито у пограничним деловима према Млещима. И код једних и код других још су свеже успомене на продор вође котарских ускока Стојана Јанковића са својим четата на Змијање и једногодишње војевање кнеза Вукобрада са њим због чега је и изгубио положај и власт над кнежином. Одмерени Ратковчанин Милић Вујиновић о овом догађају казује народно памћење:

„Није много иза тога прошло, а кнезу Вукобраду паде на конак Јанковић и салети га да се дигне на Турке. Кнез Вукобрад пристане, па је четовао годину дана са Стојаном, али се покаје и оде везиру. Везир плане на њега: „Не мореш бити и судибаша и четобаша!“ — и одузме му суданију на Змијању. Онда књегиња Смиља одлети везиру, па се заплаче и замоли. Везир даде књегињи Ратково, а кнезу Вукобраду остави голо кнештво без суданије...“

Ускочки походи на Змијање иастављени су и после смрти Стојана Јанковића на Дунаву 1687, у бици са Турцима. О њиховим упадима у ову област сведочи похвалница коју је генерални провидур у Задру Алвиз Моћениг издао новиградском главару Луки Оштрићу 10. априла 1702, за поход на Змијање, освајање Вакуфа (Мркоњића) и пустошење Гламоча: „Ин диверси циментие парртите цонтро Турци ингуелла специалменте ди Змиагне, нелла преса ди Вацуп е нелла дестрионе до Гламоз, диеде ди се стессо ли могиоре прове.“ Има података који говоре о чешћем допирању Стојана Јанковића преко границе Змијања. Тако је једном преко Сане упао у Соколово, о чему је сачувано предање код најстаријих људи овога села, сусретао се и готово спријатељио са Радман-агом, који је после кнеза Вукобрада преузео суданију. Неспоразуме змијањских кнезова са везиром и централном влашћу због сарадње са ускоцима почели су да користе домаћи феудалци с циљем да Змијању укину аутономна права и претворе га у своја кметишта. На помолу је било једно од иајмрачнијих поглавља у историји овога краја.

7. СЕЧА КНЕЗОВА НА ЗМИЈАЊУ

После кнеза Вукобрада на Змијању су суданију преузеле аге Ситнице са којима је постигнута домаћа самоуправна власт. Као и у другим деловима Босне и овде је почело доба силног успона и одметања моћног беговата од везирске и централне власти. Осилени феудалци су царске поседе претворили у наследна добра и започели самовољно укмећивати слободне тежаке православне вере. Временом су се толико одметнули да нису много држали ни до султанових наредби. Епска десетерачка песма веома сликовито дочарава врхунац њиховог самовлашћа:

„Бојичићу, бојиш ли се кога?“

„Бога мало, а цара нимало,

За везира ни абера немам,

А за пушку ко за дору мога.“

У освајачки поход на Змијање кренули су бањалучки бегови Џинићи и аге Бумишићи да га укмете, село Ратково првенствено због улоге у аутономији области и испољеног слободарског духа. У појединим насељима чардаци су почели да ничу готово преко ноћи (Соколову, Павићима, Стричићима). Многи од њих подигнути су вештом обманом сељака, док најзад није дошао ред и на Ратково. Његови домаћини окупили су се у Светигори ноћу и одлучили да га запале и субашу убију. Тако се покушај бегова Џинића да Ратковчане претворе у кметове завршио крвавом драмом на Мразову у јесан 1839. сечом змијањских првака у знак освете за паљење чардака. „Девет дана гореле су стаје, пламен лизао високо, пуцало у пламену жито и дизала се голема думагија“. Крвава буктиња на Мразову у мрачној змијањској ноћи симболично је означавала крај вековне борбе између силе и права. Предање каже да су зулумћари упитали сакупљене људе: „Ко је рек'о да нема трећине?“ — „Рекла нам ова света земља“ — одговорио је у име ових ратковачки кнез Микаило Бабић и на месту био посечен. Међу погубљеним кнезовима и свештеницима, био је и млади поп Симо Кочић. Кад га је целат, неки Моралија из Граба, посјекао, високо су шикнули млазеви вреле крви из вратније' жила и попрскали Ђумишића чардак, а труп му 'је стајао усправ све док га није један Турчин гурнуо ногом.“ На Змијању је настало време које најверније илуструју стихови народне песме овога краја:

С крви ручак, а с крви вечера,
Свак крваве жваће залогaje.

Трагичан обрачун на Мразову усека'о се неизбрисиво у сећање Ратковчана, а стоичка смрт Симе Кочића временом је преображена у етичку меру према којој су прави Змијањци само они који могу још дуго пркосно и усправно стајати после одсечених глава. Сагледана током векова „њихова је борба једна крвава епопеја и један снажан доказ колико је силна љубав и приврженост нашег народа према родној грудии“. Многе депутације су због својих баштина одлазиле у Цариград, али су место правде у Стамболу налазиле сургун у Анадулу, или су их појеле рибе у Босфору. Некад мирни чобани и ратари постали су страшни осветници и ратници. Народ се закрајинио и сваких двадесет-тридесет година дизао на буне и устанке. Сачувано је сећање о јуначкој погибији 300 Змијањаца у Клашничком кланцу, у коме су сачекали турску војску која је из Бање Луке кренула да сломи Карађорђевог устанак у Србији 1806. Водио их је поп Никодије у помоћ устаницима и сви су изгнули у неравном обрачуну. Низали су се јуначки подвизи и главама постављене међе узбурканој кнежини. Проливена је одважна крв очева и синова, а лепота витешких мегдана преточена у песму и легенду преносила се на нова поколења. Када се мало боље упозна борилачка прошлост краја и људи, са жртвама које су дали у одбрани своје земље, имена и националног духа, онда је тешко прихватљива тврдња према којој „исламизација у Змијање није могла продрети због тога што овај рељеф муслиманском елементу није одговарао јер је био кршевит, са мало обрадивих површина, и што је нарочито важно, безводан.“

8. НЕКЕ ОСОБЕНОСТИ ЗМИЈАЊАЦА

Борилачка прошлост Змијањаца снажила је њихову ослободилачку идеју, а сазнање о чувању своје аутономије у одбрани верске и националне индивидуалности током векова под туђинском владавином учинило их је нешто другачијим у односу на суседне крајеве и људе. Од давнина горди планинац је гледао на равничаре као некада донски козак на мужика: први је био слободан ратник, а друга кмет везан за спахијско имање. Због родне земље и слободарске традиције жарко родољубље преображавало се у витештво, јунаштво у подвиг, а страсна тежња за самосталношћу плаћана је високом ценом у крви и злату. На овом немирном тлу вековима су смерне мајке рађале и подизале синове до мушке снаге да би завршавали на коцу и конопцу или трунули далеко од завичаја по сургунима Чаталце и зидинама Стамбола. Над родном земљом натопљеном крвљу и сузама, надносила се страшна претња и наговештавала да ће, као јалова жена, остати пуста деценијама. На овој шумовитој и доловитој змијањској висоравни човеку, домаћој и дивљој животињи, трави и птици пођеднако је стало до ове врлети на којој се рађају, расту и умиру. Подмукла сеча на Мразову моћно је подстицала и позивала на обрачуне и буне. Некадашњи мартолози, уместо да чувају друмове, почели су да на њима дочекују турске зулумћаре. Са усана осветника ођекнула је песма:

Ој субашу, на опрезу буди,
На Змијању косовица суди!

Тако су „четовање и хајдучија постали занат, јунаштво највећа врлина, самовоља и позната крајишка упорност главна особина.“ Кад видеше Змијањци да домаћи феудалци неометано проводе своја насиља, ноћу на скупу у Светигори изаберу делегацију и пошаљу је кнезу Михаилу у Београд. После дугог и мучног пута стигли су и били примљени код кнеза, уз пуну помоћ и подршку Гавре Вучковића Крајишника, писца „Робства у слободи или огледа правде у Босни“. „Много жалим Босну и о Босни и

у сну мислим! Ваша ће се права потврдити, не морате ићи у Цариград него се морете слободно поврнути у Босну у нашу драгу Босну“, рекао им је кнез Михаило, који је, по свему судећи посредовао код султана у Стамболу. Ускоро је на Змијање стигао Топал-паша из Сарајева са „два табора турског аскера да потврди ратковачку правду и да изда нове царске тапије“. Змијањци су им на врх Кадине воде, где су поставили логоре, спремили једну незапамћену гозбу. „Заклано је шест волова трогодаца и седамдесет овнова, и десеторо трзади и преко педесет пилади за везира и његове доглавнике; укувано је двадесет товара јечмена, зобена и кукурузова крува, и десет погача на копрен за Топал-пашу и његове поглавице; испечено је седамдесет и седам тепсија пита, двадесет варићака колачића, три стотине кајгана, три стотине чим-бура и три стотине цицвара - драга су ово јела Турцима“ — додаје стари Милић, па наставља: „Изнијето је на Кадину воду три стотине карлица варенике, двадесет каца кисела млијека, десет големије каца сира тученика и два товара масније' сираца, а за везира и његове ћатипе, евендије, муле и авизе убијено је десет трмки чела, изнесено тридесет заструка младог скорупа и тридесет зђела варенике под скорупом“. Тако су Змијањци дочекали и угостили босанског везира, који им је повратио узурпирана права и потврдио царски ферман на њихове баштине. Кочић је, уз аге-Ситнице, истицао велике његове заслуге у заштити нашег народа од зулума домаћих феудалаца. Истицао је да је „најсејајније доба босанске историје под Турцима без сумње вријеме везировања старог Топал-паше и јавног ћеловања Гавре Вучковића Крајишника.“

Сасвим је извесно да је везирова посета Змијању уследила после заузимања српског кнеза код високе Порте, јер је било познато да кнежеве везе допиру до Змијања са ширењем „братских порука“. Кочић је 1910. објавио и део своје познате хронике под насловом „Књаз Микаило спасава Ратково“. И оно што се није могло постићи дугим војевањем и дипломатским депутацијама, остварило се керменским трпезама и жутим дукатима који су били најречитији. У овом смислу је и завршна исповест старца Милића Вујиновића:

„Тако су наши стари, ћецо, задобили и очували своју земљу и правду... У пошљедње вријеме, како сте чули, љуто су и' били сколили Турци да и' кмете и поработе, и да им не дође у индат свијетли кнез Микаило - свијетла му душа и пред Богом и пред људима - пали би у црно сужањство... Док је она врлетна и злеуда громила одбрањена и очувана много је мајки и сестара уцвијељено, много је суза и крви проливано много је пуста жежена злата поарчено! Колико је злата у њу дато, сва би се златом могла засути; колико је за њу крви проливано, у крви би се потопила, а данас нас више, ћецо, ни сувим крухом не мере да `рани!“

У почетку нашег излагања написали смо да Кочић није открио Змијање него показао свету да постоји. Он је, међутим, учинио нешто неупоредиво значајније: вештином трагача за наслагама најдрагоценијег блага дубоко је зарио у недра родног тла и на светло дана изнео врлетну и вечито узнемирену ћуд земље која је одређивала судбину свему што се на њој рађа, расте и умире, човеку свога поднебља првенствено. „То су планинци моји и браћа моја, која силно воле и силно мрзе. Знама ја њих. Међу њима сам се родио и међу њима одрастао. Слобода је њихова у еглену голема, нема јој мјере. Машта је њихова увијек узбуђена, и што њима падне на ум, то ће ријетко коме пасти.“ Његови јунаци доследно испољавају и антрополошка сазнања о природи земље у којој „све потајно и подмукло режи“, њену чудесну ћуд, фатално трагичну за судбину човека. Рељу Кнежевића и Слатку Душу је немилосрдно уништила снагом своје необуздане стихије, мрачајског проту помућеног духа грубо откинула од живота и света, Мргуда послала на вешала, Симеона осудила на вечито манастирско ћаковање и донкихотско живљење, Марушку да лута и нестане у густој познојесенској магли, Чочорику и Вука да гину за њу мајку и маћеху, проклету и уклету, али њихову. И за све то што је у животу сналазило гомионичког делију котлар Мићан има своје, можда најуверљивије, објашњење: „Ћуд је њему његова крива, ћуд.“

По свом основном духовном одређењу, у дубини своје затворене душе и најинтимнијег бића, Змијањац је изразио горштакча и плаховита природа, неукротива и врлетна, као и планина у чијем крилу се рађа, расте и живи. Отуда је вечито у неком узнесеном духовном трагању, маштању, немиру и покрету.

Његова фантазија постаје религија која ове савлађује. Да стигне до царства иде звездом. И у најзабаченијим гудурама и на неприступачним висовима, где могу само орлушине да се јате, наилази на црквину, краљев врт војводин гроб - као да су ту скоро били царски и вилински двори. А тамо ватру нико никад није наложио... Далеко од европске културе он је сам задао, духовно, свој државни, национални и друштвени култ, и своје принципе вадио из своје душе и крви. По природи и рођењу необуздан, у животу конзервативан, неповерљив и нада све својеглав није хтео да прими ништа страно што би га могло да отуђи од његовог најчистијег и најнежнијег осећања и неког инстинктивног

замаха, да не би изгубио јасноћу и чистоћу своје визије и изражаја. Тако је он, јаче од осталих, сачувао једину своје душе, звучност језика и своје патријархалне обичаје, своју ношњу и орнамент-симболике и укуса.

Писац наведених редова, и сам стваралац по својој интимној вокацији, дубоко је завирио у скриване пределе душе човека змијањског поднебља.

Код Јевте Дедијера налазимо ништа мање занимљива запажања о људима Кочићевог завичаја. Овај врсни наш антрополог Цвијићеве географске школе истиче да је „ово један од најнационалнијих крајева наше отаџбине у коме су поједине примарне особине српског народа доживеле освежавања“. Мислећи на све Крајишнике, Дедијер указује на значајне карактеролошке црте ових граничара: „То је скуп незадовољника и ускока из свију западних српских области..., љути су, предузимљиви, са енергијом од момента, преке ћуди, једноставних погледа и једноставне памети.“ Ослањајући се на претходника, М. Карановић запажа да су Змијањци „задржали патријархалну честитост, скромност, мекоту и питомост. Неподмитљиви су, потпуне алтруисте, а прожети су схватањима и погледима модерне и просвећене демократије“. Јован Цвијић је у многим крајевима динарске планинске зоне зналачки открио појаве „врло јаких темперамената, виолентних, силних, огњевитих људи, код којих узрујаност, напони и подвизи могу достићи највишу меру. Махом врло импулсивни, који одмах и често без дужег размишљања раде; зебу од много мишљења, и који кажу: „Ко разгађа, у нас не погађа“; и погоде истину и најбољи пут“. Из ових карактеристичних особина проистиче њихова неизбежна судбина. Њих су у пуној мери испољавали: у епској песми и легенди од Змијања Рајко, у историјској и културној прошлости кнезови Ратко и Вукоброд, њихов поглавица Ситвук Бабић, његов потомак војвода Голуб Бабић, Гавро Вучковић Крајишник; Кочић, Принципа, браћа Чубриловићи. Сви су они у мањој или већој мери војевали за слободу и национални опстанак. У Црним Поточима и на Борковачи, уз Голуба, Перу Крецу и Петра Мркоњића, војевали су: Остоја Вулин Шарац, Миле Вулин Високи, Рендо Ђурђевић, Вид Жеравица, Триво Амилица, Петко Петрашин Врањеш, Остоја Сукара и други у песми опевани:

Свака стаза жали по јунака...
Бања Лука Мијата ајдука,
Љиљановац Високога Миле,
Рајичевац Шаренога Осте,
Поповача Јована чобана,
Плаканица Љутога Саванца,
Подрашница Остоје Сукаре,
А Ратково од Змијања Рајка...

Миле Вулин Високи био је врлетан човек, прави газија. Први се населио на Џинићево Чардачиште и јавно је претио Ратковчанима што дају своје кћери у Стричиће, који нису као и они спалили беговски чардак и отерали свог субашу. После војевања са Голубом Бабићем у Црним Поточима и Петром Мркоњићем на Ђорковачи, многи су доласком Аустрије доспели у казамате Арада и Пожуна. Стварајући Чочорику, Кочић је имао пред очима Милу Високог и Саламића, који је носио исти надимак. И Симеун Бак је настао као синтеза Рајка од Змијања, Ситвуака Бабића и Гавре Вучковића; свако од нас у овом манастирском делији и пуштахији препознаје њих тројицу. У сликовитој завичајној песми, коју смо чули уз гусле јаворове, опoетизован је ранији устаник Петрашин Врањеш збaг свог држања према новом окупатору:

Процвилио Врањеш Петрашине,
Из велике кладинске општине,
У Пожуну, мађарскоме граду,
Што му жени потпору не даду
Љуто цвили до неба се чује:
„Ој кнезови, изгубили праву,
Што сте од нас окренули главу,
И одобри да вас Бог помори,
Свака млада потпору добила,
Осим снаша Врањеша Петраша,
И божјака Лазара Дивљака... .

Када је и састављач ове десетерачке песме доспео у швапску регименту, девојке испод Превије су убрзо прижељкивале и меланхолично призивале:

Жао нам је Високога Марка,
Што не може доћи из Лебрика.

Веома су занимљива запажања страних путника о овим људима и крајевима која су оставили, од Курипешића па до промене суданије, у Крајини после Берлинског конгреса. Путујући пешке и на коњу по планинама западне Босне устаничке седамдесет и пете године у пратњи једног од најпопуларнијих вођа побуњених Крајишника, чувени археолог Артур Џон Еванс обилази логоре и у тешко проходним планинама доживљава романтичарске визије о вилама које „одређују људску судбину и са материнском нежношћу пазе народне јунаке који спавају на њиховим грудима и у некој планинској пећини сањају о бољим данима, све док вила заштитница не разбуди из сна сваког ратника да раскине заувек ланце тлачитеља. Чини ми се да су оне сад будне". Еванс је видео и слушао још нешто што заслужује да се наведе. „Народни гуслари још певају свакога дана гомилама сељачких слушалаца епске песме о кобном косовском дану. Њихово је рецитовање подешено према тужним тоновима гусала које оцвањају великом националном тугом". Што је више слушао, и сам се опијао заносом присутних: „Ја не могу описати патос, са којим се ове песме понекад певају. Ја сам посматрао гомиле око слепог старца певача и сваки образ био је орошен сузама; речи су њих узбуђивале, а не музика.“

Полазећи од Цвијићевих антрополошких изучавања карактерологије виолентног типа наших планинаца, чије позитивне и негативне особине потичу из истих психолошких извора, Дедијер указује на њихове склоности за несебичност и великодушност, посебно наглашавајући чврсту решеност за личну жртву. У годинама буна и устанака „национална идеја постајала је њихова дубока вера и страст.“ Назначене духовно-душевне особености не одређују судбину само Гавре Вучковића, Кочића и младобосанаца, него и оног неписменог тежака из Кадине Воде, старца Пантелије, код којег је преноћио крајем марта 1878. босански фрањевац Грга Мартић пролазећи овуда у саставу делегације која је журила да бечком цару честита окупацију Босне и Херцеговине. Разговор са овим заосталим Змијањцем фра Грга је дословно забележио у својим Запамћењима:

„Како то би, ви сте паметни људи, братрови, да каурин Босну узима?“ - упитао је гостопримљиви домаћин. „А би ли волио Турчину?“ — одговорио је питањем Мартић. „А, бога ми, свеједно је. Зулумћар ово, зулумћар оно, а ово је српска земља!“ — То старац од деведесет година, а ја зубима гризем и пљувачку ждерем.

Аутор: Миодраг М. Вулин